

Մ. Թ. Ա. 410 ԹՎԱԿԱՆԻ ԵԳԻՊՏԱՀՈՒԴԱՅԱԿԱՆ

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

Հովհաննես Խորիկյան¹

ՇՊՀ

DOI 10.46991/jos.2023.23.1.180

Մ. թ. ա. 410 թվականի հուլիսին եգիպտական Խնում աստծո տաճարի քրմերի դրդումով եգիպտացիները կործանում են Ելեփանտինեում գտնվող Եհովա աստծո տաճարը: Մասնագիտական գրականության մեջ տասնամյակներ շարունակ այս բախման մեջ փորձել են տեսնել հակասեմականության դրսևորում: Մակայն եգիպտացիների հարձակումը հուդայացիների վրա քաղաքական գործողություն էր և տեղավորվում էր հակապարսկական ընդհանուր տրամադրությունների մեջ:

Ելեփանտինեի տաճարի կործանման հարցում եղել են տարբեր շարժառիթներ: Երուսաղեմի հոգևոր ընտրախավը, ելնելով իր նպատակներից, կողմ էր Ելեփանտինեի տաճարի կործանմանը և այդ առումով եգիպտացիներին դրդել է գործուն քայլերի: Եգիպտացիների համար հարձակման պահը ևս հարմար էր, քանի որ, բացի կրոնական, տնտեսական անհանդուրժողականությունից, Եգիպտոսում հակապարսկական ուժեղ ապստամբությունն արդեն սկսել էր եռալ: Պարսկական սատրապական վարչակարգը եգիպտացիների գործողություններն այս անգամ բռնությամբ չի ճնշում, քանի որ դրա համար բավարար ուժեր չունեն, բայց փորձում է հետագայում մասամբ բավարարել հուդայացիների բողոքները՝ թույլ տալով վերականգնել տաճարը: Հետևաբար, որևէ հիմք չկա Ելեփանտինեի տաճարի կործանումը դիտարկել հակասեմականության համատեքստում:

Բանալի բառեր՝ Եգիպտոս, սատրապություն, Ելեփանտինե, հուդայացիներ, Եհովա, տաճար, Նեեմիա, Երուսաղեմ, եգիպտական քրմություն, հակասեմականություն

Մ. թ. ա. V դարի վերջին քաղաքական անկայունության մեջ գտնվող Աքեմենյան տերությունը կորցրել էր իր նախկին

¹ Հովհաննես Խորիկյանը Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարանի պատմության և իրավագիտության ամբիոնի դոցենտ է, պատմական գիտությունների դոկտոր, էլ. հասցե՝ hovhkhhor78@mail.ru, ORCID 0009-0006-9810-1441

հզորությունը և հպատակ ժողովուրդներին հնազանդության մեջ պահելու համար էլ ավելի էր նրանց հարստահարում: Բնականաբար, պարսից արքունիքի նման քաղաքականությունը չէր կարող չառաջացնել նվաճված ժողովուրդների դժգոհությունը, և բազմաթիվ ժողովուրդներ ապստամբում էին կենտրոնական իշխանության դեմ: Նման պայմաններում կենտրոնական իշխանությունը, իր տիրապետությունն ամրապնդելու համար, սրում էր տարբեր ժողովուրդների միջև հակասությունները՝ հրահրելով միջէթնիկական և միջկրոնական բախումներ: Այս համատեքստում մեզ համար հետաքրքրություն է ներկայացնում հպատակ ժողովուրդներից մեկի՝ եգիպտացիների կոթիվը եգիպտական սատրապության հարավային սահմանը պաշտպանող Ելեփանտինեի (արամեերեն Jeb, Yb, հին եգիպտերեն Abu, Ibw, Ib, բառացի «փղոսկր», «փիղ» կամ «փղերի երկիր» նշանակությամբ) ռազմական գաղութի հուդայացի² վարձկանների հետ: Մասնագիտական գրականության մեջ տասնամյակներ շարունակ այս բախման մեջ փորձել են տեսնել հակասեմականության դրսևորում³, սակայն ստորև կքննենք այդ բախման իրական պատմական պատճառները: Մ. թ. ա. 410 թվականին եգիպտացիները կործանում և թալանում են Ելեփանտինեի Արքայական փողոցում գտնվող վարձկան հուդայացիների Եհովա (Jâhû) աստծո հարուստ տաճարը, որը գոյություն ուներ մինչև պարսիկների կողմից Եգիպտոսի

² Հուդայացի-հրեա եգրոյթների մասին տե՛ս Անի Նահապետյան, «Հրեաները Կյուրոս Բ Մեծի քաղաքական ծրագրերում և վերջինիս կերպարն Աստվածաշնչում», *Արևելագիտության հարցեր* 20 (2021): 126-127:

³ Василий Струве, «Подлинная причина разрушения иудейского храма на Элефантине в 410 г. до н. э.», *Вестник древней истории* 4 (1938): 99; Соломон Лурье, *Антисемитизм в древности* (Москва-Иерусалим: Мосты культуры/Гешарим, 2009), 104-105; Ерванд Маргарян, *Эллинизм и его трансформации. Проблемы периодизации, универсализации и преемственности*, Книга I (Եր.: Кавказский центр иранистики, 2021), 96.

նվաճումը⁴: Այս իրադարձությունն ինքնին արդեն արտառոց է, քանի որ Աքեմենյան գրեթե բոլոր արքաները հայտնի էին իրենց կրոնական հանդուրժողականությամբ, և շուրջ 150 տարի կողք կողքի խաղաղությամբ ապրող եգիպտացիների ու հուդայացիների միջև առաջին հայացքից կրոնական բախում է տեղի ունենում: Ջարմանալին այն է, որ հուդայացիների ու եգիպտացիների միջև տեղի էին ունենում խառն ամուսնություններ, կար սովորույթների որոշակի նմանություն. օրինակ, խոզի միս չուտելը, թլփատվելը և այլն⁵: Հարկավ, դժվար է հաստատել, որ հուդայացիների հանդեպ եգիպտացիների հանկարծակի առաջացած թշնամությունը կրոնական անհանդուրժողականության հետևանք էր⁶: Մ. Դանդամանի կարծիքով, եգիպտացիների կողմից Եհովայի տաճարի կործանման պատճառն այն էր, որ վարձկան հուդայացիները պարսից իշխանության հավատարիմ հենարանն էին այդ երկրում, այն դեպքում, երբ եգիպտացիները բազմիցս ապստամբել էին պարսիկների դեմ⁷: Նման կարևոր իրադարձության վերաբերյալ գիտական մեկնաբանությունների պակաս, անշուշտ, չկա, բայց պետք է նկատի ունենանք, որ առկա աղբատիկ, կցկտուր աղբյուրագիտական նյութը ներկայացնում է հուդայացիների գրի առած տարբերակը:

Ելեփանտինեում ապրող վարձկան հուդայացիների համայնքը (կազմված նաև զինվորների ընտանիքներից)

⁴ Борис Тураев, *История Древнего Востока* (Минск: Харвест, 2002), 592; Esko Siljanen, *Judeans of Egypt in the Persian Period (539-332 BCE) in Light of the Aramaic Documents*, Academic Dissertation (Helsinki: University of Helsinki, 2017), 53. Ելեփանտինեի հուդայական գաղութը հիմնադրվել էր, թերևս, մ. թ. ա. VII դարի 2-րդ կեսին (տե՛ս Dan'el Kahn, “The Date of the Arrival of the Judeans at Elephantine and the Foundation of Their Colony”, *Journal of Near Eastern Studies* 81, no. 1 (April 2022): 158):

⁵ Мухаммед Дандамаев, *Политическая история Ахеменидской державы* (М.: Наука, 1985), 204.

⁶ Karl Kienitz, *Die Politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende* (Berlin: Akademie Verlag, 1953), 75.

⁷ Дандамаев, *Политическая история*, 204.

բավականին մեծաթիվ էր ու բարեկեցիկ: Վարձկան հուդայացիների զգալի մասն այս տարածքում հաստատվել էր մինչ պարսկական տիրապետությունը և թերևս հայրենիքից բերել էր զգալի հարստություն: Ելեփանտինեն շատերի համար նաև արքայավայր էր, բայց հուդայացիները կարողացել էին հասնել նրան, որ սեփական տաճարն ունենան կղզում, ինչի շնորհիվ պահպանում էին իրենց կրոնական-մշակութային ինքնությունը, բայց հուդայացիների որոշ մասը գրում և խոսում էր միայն արամեերեն: Կամբոյուսեսի ժամանակ պարսիկները կործանել էին այստեղ գտնվող եգիպտական տաճարը, սակայն Դարեհ Ա-ն թույլատրում է եգիպտացիներին վերականգնել կործանված տաճարը⁸: Փաստորեն Դարեհ Ա-ից մինչև Դարեհ Բ ընկած ժամանակաշրջանում եգիպտացիները և հուդայացիները Ելեփանտինեում ապրում են որպես խաղաղ հարևաններ, սակայն իրավիճակը կտրուկ փոխվում է մ. թ. ա. 410 թվականի հուլիսին: Եգիպտական Խնում աստծո տաճարի քրմերի դրդումով եգիպտացիները կործանում են Ելեփանտինեում գտնվող Եհովա աստծո տաճարը: Ելեփանտինեի պարսիկ կառավարիչ (*frataraka*) Վայդրանգան (պարսկ. Վիդառնա՝ հուն. Հյուդառնե՝ ս) ոչ միայն չի խոչընդոտում եգիպտացիների գործողություններին, այլև որդուն՝ Նեֆայանին՝ Սիենեում (ժամանակակից Ասուանը) գտնվող պարսկական կայազորի հրամանատարին, հրամայում է օգնել եգիպտացիներին. ընդ որում, Վայդրանգան եգիպտացիների կողմից իբր կաշռոված է եղել արծաթով և այլ թանկարժեք իրերով⁹: Այս իրադարձությունը տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ Եգիպտոսի սատրապ Արս(շ)ամեսը երկրում չէր և գտնվում էր մեծ արքայի մոտ: Հուդայական համայնքի

⁸ Arthur Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.* (Oxford: Clarendon Press, 1923), 113. Տե՛ս նաև Струве, “Подлинная”, 100.

⁹ Cowley, *Aramaic Papyri*, 100, 113, 120; Bezalel Porten, *The Elephantine Papyri in English: Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change*, *Idocumenta et Monumenta Orientis Antiqui* (DMOA) XXII (Leiden-New York-Köln: E.J. Brill, 1996), 136, 146.

ղեկավարները բողոքներ են ուղարկում նախ Երուսաղեմի տաճարի քահանայապետին, հետո Հուդայի¹⁰ կառավարիչ Բագավահյային (Բագոսեսին):

Մեջբերված նամակում համայնքը խնդրում է հետաքննել տաճարի կործանման պատճառները և օգնել վերականգնել տաճարը: Միաժամանակ նամակի հեղինակներն ընդգծում են, որ դեռևս Կամբյուսեսի ժամանակներից իրենք հավատարիմ են պարսից արքային, և այդ պատճառով Կամբյուսեսը որևէ վնաս չտվեց հուդայացիների տաճարին¹¹: Երուսաղեմում անպատասխան են թողնում այս բողոքները, քանի որ հաստատվել էր Եհովայի դոգմատիկ պաշտամունքը, որը չէր հանդուրժում այլ աստվածությունների պաշտամունքը՝ դրանից բխող հետևանքներով. օրինակ, խառնամուսնությունների արգելումը: Իսկ Ելեփանտինեի հուդայացիները, բացի Եհովայից, պաշտում էին նաև այլ աստվածությունների, ինչը Երուսաղեմի քրմերը համարում էին ուխտադրություն¹²: Ելեփանտինեի գաղութաբնակ հուդայացիներին օգնում են Սամարիայի կառավարիչ Սանբալատի որդիները, որոնք Եհովային պաշտում էին այնպես, ինչպես Ելեփանտինեի հուդայացիները: Սանբալատի որդիները խոստանում են Եգիպտոսի սատրապ Արս(շ)ամեսից

¹⁰ Հուդայի և Սամարիայի վարչական կացության մասին տե՛ս Հովհաննես Խորիկյան, *Արևմտեղյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումը* (Գյումրի: Էլդորադո, 2021), 135-136:

¹¹ Cowley, *Aramaic Papyri*, 113-114: Տե՛ս նաև Siljanen, *Judeans*, 26.

¹² Дандамаев, *Политическая история*, 205; Тураев, *История*, 592; Kahn, “The Date,” 142; William Davies, and Louis Finkelstein, ed., *The Cambridge History of Judaism*. Introduction; The Persian Period, Vol. 1. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 363. Երուսաղեմի քրմերը էլնում էին այն մոտեցումից, որ ամբողջ երկիրը միանման հարթավայր է, որի մեջտեղում բոլոր կողմերից տեսանելի Տաճարի լեռն էր: Այսինքն՝ հնարավոր է, որ Երուսաղեմի կրոնական ընտրախավը ևս դրդել էր եգիպտացիներին հարձակվել Ելեփանտինեի տաճարի վրա, որն ակնհայտ պաշտամունքային նմանություն ուներ Երուսաղեմի տաճարի հետ (տե՛ս Тураев, *История*, 612; Davies and Finkelstein, *The Cambridge History*, 385): Երուսաղեմում գտնում էին, որ Երուսաղեմից դուրս Եհովայի այլ տաճար չպետք է լիներ:

թույլտվություն ստանալ վերականգնելու տաճարը նախկին տեղում և հին հատակազով: Բագոսերը ևս խոստանում է բողոքները հասցնել Արս(շ)ամեսին¹³:

Հայտնի է, որ Արս(շ)ամեսի հրամանով Վայդրանգայի բոլոր գանձերը անհետանում են և տաճարի կործանման մեջ մեղավորները սպանվում են¹⁴: Սակայն մ. թ. ա. V դարի վերջով և 399/8 թվականով թվագրվող երկու արամեական փաստաթղթերում հիշատակվում է կայագորի հրամանատար ոմն Վայդրանգա¹⁵, որը հավանաբար մ. թ. ա. 410 թվականի հայտնի անձն է: Եթե այս նույնացումը ճիշտ է, ապա Մ. Դանդամասի կարծիքն այն մասին, որ Վայդրանգան բավարար ուժեր չի ունեցել կանխելու եգիպտացիների հարձակումը¹⁶ հավանական է, քանի որ Արս(շ)ամեսը հետագայում իջեցնում է նրա պաշտոնը: Ինչևէ, հուդայացիներին թույլատրվում է վերականգնել տաճարը¹⁷: Մ. թ. ա. 400 թվականին ապստամբները գրավում են նաև Վերին Եգիպտոսը, և Ելեփանտինեի գաղութաբնակ հուդայացիներն անցնում են նոր փարավոնի կողմը¹⁸: Հետագայում հուդայացիները ձուլվում են տեղի բնակչությանը:

¹³ Дандамаев, *Политическая история*, 205.

¹⁴ Дандамаев, *Политическая история*, 205. Տե՛ս նաև Cowley, *Aramaic Papyri*, 113-114; Albert Olmstead, *History of the Persian Empire* (Chicago: The University of Chicago Press, 1960), 365.

¹⁵ Cowley, *Aramaic Papyri*, 136; Emil Kraeling, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine* (New Haven: Yale University Press, 1953), 13, 283; Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire*, translated by P. T. Daniels (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2002), 604.

¹⁶ Дандамаев, *Политическая история*, 204.

¹⁷ Reinhard Kratz, “The Second Temple of Jeb and of Jerusalem,” in *Judah and the Judeans in the Persian Period*, ed. by O. Lipschits, M. Oeming (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2006), 255.

¹⁸ Cowley, *Aramaic Papyri*, 130; Olmstead, *History*, 374. Նշենք, որ Դարեհ Բ-ն ընդունել էր «Ամոն-Ռայի սիրելի» պատվանունը (տե՛ս Борис Тураев, *Древний Египет* (М.: Юрайт, 2022), 113; Briant, *From Cyrus*, 602) և մեղմ քաղաքականություն էր վարում եգիպտացիների նկատմամբ (տե՛ս Damien Agut-Labordère, “Beyond the Persian

Եգիպտացիների թշնամությունը հուդայացիների հետ բացատրել են հուդայացիների կենցաղի և կրոնական մեկուսացվածության պատճառով. օրինակ, այլահավատների հետ հուդայացիները չէին կարող հաց ուտել և այլն¹⁹: Մակայն առօրեական մասնավոր կյանքում եգիպտացիներն այլահավատների հետ ունեցել են կանոնավոր շփումներ, և խնդիրը, ըստ էության, կապված էր քաղաքական մրցակցության հետ, քանի որ և՛ եգիպտացիները, և՛ հուդայացիները ձգտում էին արժանանալ պարսից արքայի ու տեղական պաշտոնյաների բարեհաճությանը՝ ձեռք բերելով տնտեսական արտոնություններ: Եգիպտացիները պայքարում էին եկվոր գաղութաբնակների դեմ իրենց արտոնյալ քաղաքական վիճակը չկորցնելու համար²⁰: Եգիպտացիների համար թերևս դժվար էր ընդունել, որ իրենց նախկին ծառաները՝ հուդայացիները, պարսիկների ժամանակ ձեռք էին բերել արտոնյալ դրություն: Եթե նկատի ունենանք նաև, որ Ելեփանտինեն փղոսկրի առևտրի տարանցիկ հանգույց էր, ապա հասկանալի կլինի նաև հակամարտության տնտեսական պատճառի կարևոր խնդիրներից մեկը: Անկասկած, հուդայացիների ակտիվ տնտեսական գործունեությունը, օրինակ, փոխառություններ տալը²¹, բարեկեցիկ

Tolerance Policy: Great Kings and Egyptian Gods during the Achaemenid Period,” in *Religion in the Achaemenid Persian Empire: Emerging Judaisms and Trends*, ed. by D. Edelman, A. Fitzpatrick-McKinley and Ph. Guillaume (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 324), սակայն նրա թագավորության վերջին տարիներին Եգիպտոսում արդեն հուզումներ են սկսվում:

¹⁹ Струве, “Подлинная,” 101-102. Հուդայացիները կրել են եգիպտական անուններ (Струве, “Подлинная,” 103):

²⁰ Reinhard Kratz, “Arameans and Judeans: Ethnography and Identity at Elephantine,” in *Israel in Egypt: The Land of Egypt as Concept and Reality for Jews in Antiquity and the Early Medieval Period*, ed. by A. Salvesen, S. Pearce, M. Frenkel with the assistance of Daniel J. Crowther (Leiden-Boston: Brill, 2020), 62-64.

²¹ Hermann Gunkel, “The Jâhû Temple in Elephantine,” transl. by M. Gurney, *The Expositor* 8/1 (1911): 22.

կյանքը նույնպես կարող էին հարուցել եգիպտացիների նախանձր և թշնամությունը²²:

Նշենք, որ մ. թ. ա. 445 թվականին Երուսաղեմում Նեեմիայի կողմից հուդայականությունը կազմավորվում է աստվածապետության: Այսուհետ Երուսաղեմից դուրս գտնվող բոլոր հուդայական համայնքները չպետք է շփվեին հարևան ժողովուրդների հետ, որպեսզի հուդայացին չպղծվեր: Ելեփանտինեի հուդայական համայնքը ևս պետք է ենթարկվեր այս նոր համակեցական օրենքին: Հնարավոր է, որ Երուսաղեմի քրմության այս պահանջը ևս առաջ է բերել Խնում աստծո՝ «Ելեփանտինեի մեծ տիրոջ»²³ տաճարի քրմերի դժգոհությունը²⁴: Ամեն դեպքում բացառված չէ, որ Ելեփանտինեի հուդայական համայնքը որոշակի առարկություններ է ունեցել Երուսաղեմի քրմերի կրոնական նոր քաղաքականությանը, ինչն էլ պատճառ էր, որ վերջիններս հետագայում չեն օգնում ավերված տաճարի վերականգնման հարցում: Երուսաղեմում ընդունում էին, որ իրենց տաճարը Եհովայի միակ օրինական սրբավայրն է, հուդայականության հիմնասյունը, ուխտագնացության նպատակակետը, այն դեպքում, երբ Ելեփանտինեի հուդայական համայնքի համար Եհովայի պաշտամունքը բացարձակ չէր, քանի որ ընդունում էին նաև այլ աստվածությունների պաշտամունքը: Եվ ընդհանրապես զարմանալի է, որ Ելեփանտինեի արամեական փաստաթղթերում որևէ հիշատակություն չկա Մովսեսի, եգիպտական ստրկության, Եգիպտոսից հրեաների ելքի, թագավորների դարաշրջանի և այլնի մասին, կարծես դրանք չեն էլ եղել²⁵: Վերևում նշեցինք, որ Ելեփանտինեի հուդայական համայնքի

²² Հմմտ. Olmstead, *History*, 304.

²³ Damien Agut-Labordère, “Royal Taxes in Persian Egypt through Demotic Sources,” in *Taxation in the Achaemenid Empire*, ed. by K. Kleber, *Classica et Orientalia*, Band 26 (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2021), 254.

²⁴ Струве, “Подлинная,” 103-104.

²⁵ Cowley, *Aramaic Papyri*, XXIII.

բողոքներին միջամտում են հուդայացի աշխարհիկ ազնվական պաշտոնյաները, ինչը խոսում է այն մասին, որ նրանք Երուսաղեմի կրոնական առաջնորդների հետ ունեցել են քաղաքական տարաձայնություններ: Բագոսեսը և Սանբալատի որդիները տաճարի վերականգնման հարցում խոստանում են օգնել պայմանով, եթե Ելեփանտինեի հուդայացիները հրաժարվեն կենդանիների զոհաբերություններից, ինչը Երուսաղեմի տաճարի մենաշնորհն էր²⁶: Ելեփանտինեի հուդայական համայնքն ընդունում է այս պայմանը²⁷, ինչը զիջում էր նաև եգիպտացիներին: Բագոսեսի և Սանբալատի որդիների միջնորդությունը թերևս ապացուցում է, որ Ելեփանտինեի հուդայական համայնքի Եհովայի տաճարի կործանման հարցում շահագրգռված են եղել Երուսաղեմի քրմերը, քանի որ Ելեփանտինեում նրանց հեղինակությունը թույլ է եղել²⁸: Նման իրավիճակում Խնում աստծո տաճարի քրմերը ևս փորձում են օգտվել նպաստավոր իրավիճակից և կործանել Եհովայի տաճարը: Բացառված չէ նաև, որ Եհովայի տաճարի քրմերին նախապես առաջարկվել է տաճարը տեղափոխել Ելեփանտինեից, քանի որ երկու տարբեր սրբավայրեր չէին կարող գոյակցել կողք կողքի, և մերժումից հետո է միայն տաճարը

²⁶ Նշենք նաև, որ փոխվել էր Երուսաղեմի վարչաքաղաքական կարգավիճակը. այն դարձել էր նահանգի մայրաքաղաք՝ «birâ» ամրացված քաղաք ռազմական կայազորով (տե՛ս Oded Lipschits, “Achaemenid Imperial Policy, Settlement Processes in Palestine, and the Status of Jerusalem in the Middle of the Fifth Century B.C.E.,” in *Judah and the Judeans in the Persian Period*, ed. by O. Lipschits, M. Oeming (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2006), 34-35): Երուսաղեմի տաճարի նկատմամբ պարսից արքաների հովանավորությունը դրսևորվում է նաև Կյուրոս Բ Մեծից հետո (տե՛ս Мухаммед Дандамаев и Владимир Луконин, *Культура и экономика древнего Ирана* (М.: Наука, 1980), 349):

²⁷ Cowley, *Aramaic Papyri*, 123, 125. Տե՛ս նաև Olmstead, *History*, 366.

²⁸ Հմմտ. Струве, “Подлинная,” 105. Այդ նպատակով Երուսաղեմից Եգիպտոս էր ուղարկվել Հանանիան, որը եգիպտացիներին տրամադրում է Ելեփանտինեի հուդայացիների դեմ (տե՛ս Cowley, *Aramaic Papyri*, 136; Kratz, “The Second Temple”, 252-253):

կործանվել²⁹: Մերժման պատճառը կարող էր լինել այն հանգամանքը, որ հենց Աքեմենյան արքաներն էին ժամանակին հուդայացիներին թույլ տվել ունենալու իրենց սրբավայրը, ինչը ստիպել էր եգիպտացիներին լռելյայն համակերպվել իրենց սրբավայրի հարևանությամբ այլ կրոնի սրբավայրի գոյությանը:

Եգիպտացի քրմերի դժգոհությունը գուցե պայմանավորված էր նաև այն իրողությամբ, որ Եգիպտոսի նվաճման և եգիպտական նախորդ ապստամբությունների ժամանակ Խնուս աստծո տաճարի տարածքի ինչ-որ մասն անցել էր Եհովայի տաճարին³⁰: Կամբյուսեսը, քաղաքական առաջնահերթություններից էլենելով, կրճատել էր եգիպտական տաճարների եկամուտները՝ դրանով սահմանափակելով եգիպտական քրմության հսկայական ազդեցությունը³¹: Նման քայլով Կամբյուսեսն ուժեղացնում էր Ելեփանտիների ռազմական գաղութը՝ եգիպտացիներին հնազանդության մեջ պահելու համար:

²⁹ Струве, “Подлинная,” 106.

³⁰ Հմմտ. Briant, *From Cyrus*, 605; Damien Agut-Labordère, “The Satrapies of the Persian Empire in Egypt,” in *The Oxford History of the Ancient Near East*, Vol. V: The Age of Persia, ed. by K. Radner, N. Moeller & D. T. Potts (Oxford: Oxford University Press, 2023), 765.

³¹ Дандамаев и Луконин, *Культура и экономика*, 333, 348: Հետագա պարսից թագավորները մասամբ մեղմացնում են իրենց քաղաքականությունը եգիպտական քրմության նկատմամբ, բայց քրմությունը, միևնույն է, դժգոհ է մնում: Օրինակ, Խնուս աստծո տաճարի քրմական պաշտոնների նշանակումը վճարովի էր և ուղղակիորեն կախված էր պարսիկ սատրապի կամքից (Дандамаев и Луконин, *Культура и экономика*, 349-350; Amélie Kuhrt, “The Problem of Achaemenid ‘Religious Policy’,” in *Die Welt der Götterbilder*, Herausgegeben von B. Groneberg und H. Spieckermann unter Mitarbeit von F. Weiershäuser, Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 376 (Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2007), 126-127; Agut-Labordère, “Royal Taxes”, 254-255; նույնի՝ “Beyond the Persian”, 321; Bruno Jacobs, “Kleinasiatische Lokalheiligtümer. Überlegungen zu den administrativen Rahmenbedingungen,” in *Persische Reichspolitik und lokale Heiligtümer* – Beiträge einer Tagung vom 24.–26. Februar 2016 in Münster, Beihefte zur Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte 25, Herausgegeben von R. Achenbach (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 59):

Եգիպտական քրմությունը ևս ներքին կատաղի պայքար էր մղում իր ներսում հանուն այս կամ այն շահի կամ իր աստծո պաշտամունքի առավելության, հատկապես, երբ պարսիկներն իրենց կրոնական քաղաքականությունում նախապատվությունը տալիս էին եգիպտական այս կամ այն աստվածության, օրինակ Ապիսի ցուլի պաշտամունքի մեծարմանը³²: Հետևաբար, նույն եգիպտական տաճարները ևս թշնամական հարաբերությունների մեջ էին միմյանց հետ: Եգիպտական այս կամ այն աստծո պաշտամունքի աղմկոտ, բուռն օրգիաներով ուղեկցվող տոնակատարությունը կարող էր համընկնել մեկ այլ աստծո մահը սգացող պաշտամունքային ծիսակատարության հետ, երբ անհրաժեշտ էր կատարյալ լռություն: Նման դեպքում նույն իրավիճակը կարող էր ստեղծվել եգիպտական և հուդայական աստվածությունների պաշտամունքների ժամանակ, ինչը նախ չէր հանդուրժի տեղաբնիկ եգիպտացի քուրմը: Խնում աստծո տաճարում ոչխարը պաշտամունքի առարկա էր, աստծո խորհրդանիշն էր³³, այն դեպքում, երբ հուդայացիները ոչխար էին գոհաբերում: Հետևաբար, եգիպտացի քրմերի կրոնական մոլեռանդությունը ոչ թե հակահուդայականության դրսևորում էր, այլև ուղղված էր բոլոր օտարերկացիների դեմ³⁴: Նախորդ դարում ակադ. Վ. Ստրուվեն եգիպտացի քրմերի հարձակման հիմքում տեսնում էր Եգիպտոսի տնտեսական ծանր վիճակը, ինչի պատճառը պարսիկների հարկային ծանր լուծն էր: Հարկային հարստահարման հետևանքով եգիպտական քրմությունը ևս զրկվել էր իր եկամուտներից, ինչը կրկնակի վտանգավոր էր

³² Մանրամասն տե՛ս Jared Krebsbach, “Achaemenid Persian Patronage of Egyptian Cults and Religious Institutions in the 27th Dynasty: A Study of Political Acumen in the Ancient World,” in *Religion in the Achaemenid Persian Empire: Emerging Judaisms and Trends*, ed. by D. Edelman, A. Fitzpatrick-McKinley and Ph. Guillaume (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 336-337.

³³ Тураев, *Древний Египет*, 113.

³⁴ Струве, “Подлинная,” 109-110.

աստրապության ծայր հարավում գտնվող Ելեփանտինեի դեպքում, քանի որ եգիպտացիներն ապստամբելու դեպքում կարող էին օգնություն ստանալ հարևան Նուբիայից: Ընդ որում, դատելով մի շարք տեղեկություններից, նման օգնությունը հնարավոր էր, եթե հաշվի առնենք, որ հարևան Նուբիայում ևս տարածված էր Խնումի և այլ աստվածությունների պաշտամունքը³⁵: Հետաքրքիր է, որ Եհովայի տաճարի ավերմանը մասնակցած եգիպտացի և այլ զինվորներն ավերել են նաև զինապահեստները, հացապահեստները և ջրհորը, այսինքն՝ վտանգել են ամբողջ ամբոցի անվտանգությունը և պաշտպանունակությունը: Ընդ որում՝ հուդայացի զինվորներն իրենց մարտական դիրքերը չեն լքում և ոչ մի հանցագործություն չեն կատարում: Հուդայացիները նույնիսկ հպարտանում են, որ կառուցել են ամբոցի պարիսպներից մեկը³⁶, բայց նրանք հարձակման չեն ենթարկվում եգիպտացի զինվորների կողմից, որոնք հուդայացիներին թերևս համարել են հնարավոր դաշնակիցներ պարսից տիրապետության դեմ: Նամակում մեջբերված մանրամասներով հուդայացիները փորձել են խնդրին ավելի մեծ նշանակություն տալ՝ ցույց տալով, որ ապստամբների գործողություններն ուղղված են եղել պարսից արքայի դեմ: Նկատի

³⁵ Струве, “Подлинная,” 111-112: Վ. Ստրուվեն, հենվելով մի փաստաթղթի վրա, ենթադրել է նաև, որ Ելեփանտինեում պայքար է գնացել նաև հուդայական համայնքի ունևոր և չքավոր խավերի միջև (Струве, “Подлинная,” 118):

³⁶ Cowley, *Aramaic Papyri*, 100. Եգիպտացի զինվորներն «իրենց գեներով» (Cowley, *Aramaic Papyri*, 113) իրավունք չունեին մտնելու ամրության տարածք: Տե՛ս նաև Porten, *The Elephantine Papyri*, 135-137. Հուդայացիների կողմից պարսպի կառուցումն էլ հնարավոր է, որ լցրել է եգիպտացիների համբերության բաժակը, քանի որ խախտվում էր տաճարի տարածքի կառուցվածքը և սահմանափակվում էր ջրհորից օգտվելու նրանց հնարավորությունը (հմմտ. Pierre Briant, “Une curieuse affaire à Éléphantine en 410 av. n.è.: Widranga, le sanctuaire de Khnum et le temple de Yahweh,” in *Égypte pharaonique: pouvoir, société*, ed. B. Menu (= Méditerranées: Revue de l’association Méditerranées 6/7), (Paris: L’Harmattan, 1996), 115-135; Kuhrt, “The Problem,” 130-131), այսինքն՝ կայագործի, հատկապես Եհովայի տաճարի տարածքը եգիպտացիները համարում էին իրենց օրինական սեփականությունը, և հուդայացիներն իրավունք չունեին այն ինքնակամ վերափոխել:

ունենալով կարճ ժամանակ անց Եգիպտոսի անկախացումը՝ այս տեսակետը հավանական է, այսինքն՝ պարսկական տիրապետության դեմ եգիպտական ապստամբության առաջին փորձը կատարվել է տերության ծայրհարավային սահմանում՝ Ելեփանտինեում: Վերևում գրել ենք, որ Վայդրանգան բավարար ուժեր չի ունեցել կանխելու եգիպտացիների հարձակումը, ինչը հիմք է տվել հուդայացիներին ամբաստանելու նրան³⁷, բայց բացառված չէ, որ նրա որդին՝ Նեֆայանը, իրոք մասնակցած լիներ եգիպտացիների գործողություններին: Չմոռանանք, որ մ. թ. ա. V դարի վերջին Աքեմենյանների կենտրոնական իշխանությունը շատ էր թուլացել, և բազմաթիվ սատրապներ ու հպատակ ժողովուրդներ անկախության պայքար էին մղում: Այնպես որ նույն Նեֆայանը, առանց հոր համաձայնության, սեփական նախաձեռնությամբ կարող էր օգնել եգիպտացիներին և թուլացնել ամրոցի պաշտպանունակությունը, հատկապես որ Եգիպտոսի սատրապ Արս(շ)ամեսը երկրում չէր: Պատահական չէ, որ եգիպտացիներն իրենց դժգոհության մասին սատրապին նախապես չեն էլ տեղեկացրել, հակառակ դեպքում այդ մասին հուդայացիները տեղեկություններ կհաղորդեին:

Մեջբերված փաստաթղթերից մեզ համար կարևորն այն է, որ հուդայացիները, ներկայացնելով Կամբյուսեսի և Դարեհ Ա-ի

³⁷ Հնարավոր է, որ Վայդրանգան խստություն է ցուցաբերել հուդայացի վաճառականների հանդեպ, ինչը դժգոհություն է առաջացրել հուդայացիների շրջանում (հմմտ. Porten, *The Elephantine Papyri*, 131-132): Կա նաև կարծիք, որ Վայդրանգան՝ որպես հաշտարար, միջամտել է եգիպտացիների ու հուդայացիների դժգոհությանը այն բանից հետո, երբ վերջիններս փոխհամաձայնության չեն եկել սրբավայրերի սեփականության բաժանման հարցերում (տե՛ս Briant, *From Cyrus*, 604-605): Ամեն դեպքում հենց պարսից պաշտոնյաների միջամտության շնորհիվ է, որ հուդայացիները մարդկային կորուստներ չեն ունեցել: Եգիպտացիների հակապարսկական տրամադրությունների աճի պայմաններում Վայդրանգայի դիրքորոշումը կարող էր պայմանավորված լինել նաև եգիպտացիների ապստամբական կրքերը զսպելու անհրաժեշտությամբ:

Ժամանակ իրենց արտոնյալ վիճակը³⁸, ցույց են տվել, որ իրենց տաճարի վրա եգիպտացիների հարձակումով խախտվել է տերունական կարգը՝ «arta»-ն («օրենքը», «արդարությունը», «ճշմարտությունը»)՝ տրված հուդայացիներին Աքեմենյան նախկին տիրակալների կողմից, հետևաբար այս տեսանկյունից նրանց նամակ-բողոքները իրավական ապացույցներ ներկայացնող փաստաթղթեր են: Հուդայացիները փաստորեն եգիպտացիներին մեղադրում են անհնազանդության մեջ: Ցավոք, մենք չունենք այնպիսի փաստաթուղթ, որը կներկայացներ նաև եգիպտացիների անհանդուրժողական վերաբերմունքի պատճառները հուդայացիների նկատմամբ, բայց, ըստ երևույթին, պարսից կենտրոնական իշխանության թուլությունը դրդել է եգիպտացիներին գործուն քայլերի դիմել հուդայացիների հանդեպ: Հետևաբար, եգիպտացիների հարձակումը հուդայացիների վրա քաղաքական գործողություն էր և տեղավորվում էր հակապարսկական ընդհանուր տրամադրությունների մեջ³⁹: Իսկ հուդայացիներն իրենց բողոքներում ամեն կերպ ընդգծում են արքայի նկատմամբ իրենց հավատարմությունը: Այս ամենի համատեքստում հետաքրքիրն այն է, որ Դարեհ Բ-ն ևս պաշտպանում էր Երուսաղեմի քրմությանը, քանի որ մ. թ. ա. 419 թվականին հրամանագիր է ուղարկում Արս(շ)ամեսին, որով պարտադրում էր Ելեփանտինեի հուդայացիներին Պասեքը (եգիպտական գերությունից հուդայացիների ազատագրումը) տոնել ըստ Հուդայում

³⁸Նկատենք, որ Երուսաղեմի տաճարի քրմերի համար իրենց բացառիկ արտոնյալ դիրքը պայմանավորված էր նաև Կյուրոս Բ Մեծի կողմից Երուսաղեմի տաճարը վերականգնելու տրված հրամանով (տե՛ս Иван Рак, *Мифы Древнего и раннесредневекового Ирана* (Санкт Петербург-Москва: Журнал “Нева”-“Летний Сад”, 1998), 433), ինչը ևս ընդգծում էր Ելեփանտինեի տաճարի նկատմամբ Երուսաղեմի տաճարի առաջնայությունը: Այս պատճառով ևս Երուսաղեմի հոգևոր ընտրախավն անպատասխան թողեց Ելեփանտինեի հուդայական համայնքի նամակ-բողոքները:

³⁹ Edda Bresciani, “The Persian Occupation of Egypt,” in *The Cambridge History of Iran*, Vol. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 511-512.

հաստատված Եգրասի օրենքների, ինչը թույլ է տալիս խոշոր դրամահավաք կազմակերպել Ելեփանտինեի Եհովայի տաճարի համար⁴⁰: Ելնելով այս տեղեկությունից՝ դժվար չէ ենթադրել, որ Ղարեհ Բ-ն պաշտպանում էր Երուսաղեմի քրմությանը, հետևաբար Վայդրանգայի և Նեֆայանի հակահուդայական գործողությունների կամ չափավոր անտարբերության հիմքում ընկած էր պարսից արքայի ջերմ վերաբերմունքը Երուսաղեմի Եհովայի պաշտամունքի նկատմամբ:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով կատարված քննությունը՝ կարող ենք եզրակացնել՝ ա) Ելեփանտինեի գաղութաբնակ հուդայացիները պարսիկների հավատարիմ հենարանն էին Եգիպտոսում, բ) եգիպտացիների և հուդայացիների հակադրությունը կապված էր քաղաքական մրցակցության հետ, քանի որ երկուսն էլ պայքարում էին տնտեսական արտոնյալ դիրք ձեռք բերելու համար, գ) հուդայացիների տնտեսական ակտիվությունը հարուցել էր եգիպտացիների թշնամությունը, դ) Ելեփանտինեի հուդայական համայնքը չէր վայելում Երուսաղեմի քրմերի համակրանքը, որոնք ևս դրդում են եգիպտացիներին կործանելու Ելեփանտինեի Եհովայի տաճարը, ե) Ելեփանտինեի տաճարի կործանման հարցում եղել են տնտեսական, կրոնական, քաղաքական տարբեր շարժառիթներ, որոնք բացառում են Ելեփանտինեի տաճարի կործանման հարցի դիտարկումը հակասեմականության համատեքստում:

ON THE EGYPTIAN-JUDEAN CONFLICT OF 410 B.C.

*Hovhannes Khorikyan*⁴¹

Under the influence of the priests of Egyptian god Khnum's temple the Egyptians destroyed the temple of Yaho which was located in Elephantine. In this clash Antisemitism had been seen for decades in professional literature. But the

⁴⁰ Cowley, *Aramaic Papyri*, 63, 71-73; Porten, *The Elephantine Papyri*, 125-126.

⁴¹ Hovhannes Khorikyan is an Associate Professor of the Department of History and Law at M. Nalbandyan State University of Shirak, Doctor in History, E-mail: hovhkor78@mail.ru, ORCID [0009-0006-9810-1441](https://orcid.org/0009-0006-9810-1441)

attack of Egyptians against Judeans was a political action and coincided with anti-Persian wave.

There were different motives in the destruction of the temple in Elephantine. The spiritual élite of Jerusalem was for the destruction of the temple so they incited the Egyptians to take action. That clash was convenient also for the Egyptians cause besides religious and economic intolerance the anti-Persian revolt was increasing. The Persian satrapic regime didn't suppress the Egyptians' actions cause they didn't have enough forces for that but tried to satisfy the complaints of Judeans in future allowing them to rebuild the temple. Thus, there was no reason to connect the destruction of the temple in Elephantine with the antisemitism.

Keywords: *Egypt, Satrapy, Elephantine, Judeans, Yaho, Temple, Nehemiah, Jerusalem, Egyptian priesthood, Antisemitism*

О ЕГИПЕТСКО-ИУДЕЙСКОМ КОНФЛИКТЕ В 410 Г. ДО Н.Э.

Ованнес Хорикян⁴²

В июле 410 г. до н.э. по наущению жрецов храма египетского бога Хнума египтяне разрушают храм бога Ягу в Элефантине. В специальной литературе на протяжении десятилетий в этом конфликте пытались увидеть проявление антисемитизма. Но нападение египтян на иудеев было политическим актом и вписывалось в общие антиперсидские настроения.

В разрушении храма Элефантины были разные мотивы. Духовная элита Иерусалима, исходя из своих целей, выступала за разрушение храма Элефантины и в связи с этим мотивировала египтян к активным действиям. Время нападения было удобным для египтян еще и тем, что, помимо религиозной и экономической нетерпимости, в Египте уже закипел сильный антиперсидский мятеж. Персидский сатрапский режим на этот раз не подавлял силой действия египтян, потому что у него не хватило сил, но позже попытался частично удовлетворить жалобы иудеев, разрешив восстановление храма. Поэтому нет оснований рассматривать разрушение храма Элефантины в контексте антисемитизма.

Ключевые слова: *Египет, сатрапия, Элефантина, иудеи, Ягве, храм, Неемия, Иерусалим, египетское жречество, антисемитизм*

⁴² Ованнес Хорикян - доцент кафедры истории и правопедения Ширакского государственного университета имени М. Налбандяна, доктор исторических наук, эл. почта: hovhkhhor78@mail.ru, ORCID 0009-0006-9810-1441

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Խորիկյան, Հովհաննես. *Արևելյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումը*. Գյումրի: Էլրորադո, 2021:

Նահապետյան, Անի. Հրեաները Կյուրոս Բ Մեծի քաղաքական ծրագրերում և վերջինիս կերպարն Աստվածաշնչում. *Արևելագիտության հարցեր* 20 (2021): 124-140:

Дандамаев, Мухаммед. *Политическая история Ахеменидской державы*. М.: Наука, 1985.

Дандамаев, Мухаммед и Владимир Луконин. *Культура и экономика древнего Ирана*. М.: Наука, 1980.

Лурье, Соломон. *Антисемитизм в древности*. Москва-Иерусалим: Мосты культуры/Гешарим, 2009.

Маргарян, Ерванд. *Эллинизм и его трансформации. проблемы периодизации, универсализации и преемственности*. Книга I. Ер.: Кавказский центр иранистики, 2021.

Рак, Иван. *Мифы Древнего и раннесредневекового Ирана*. Санкт Петербург-Москва: Журнал “Нева”-“Летний Сад”, 1998.

Струве, Василий. “Подлинная причина разрушения иудейского храма на Элефантине в 410 г. до н. э.”. *Вестник древней истории* 4 (1938): 99-119.

Тураев, Борис. *Древний Египет*. М.: Юрайт, 2022.

Тураев, Борис. *История Древнего Востока*. Минск: Харвест, 2002.

Agut-Labordère, Damien. “The Satrapies of the Persian Empire in Egypt.” In *The Oxford History of the Ancient Near East*. Vol. V: The Age of Persia, ed. by K. Radner, N. Moeller & D. T. Potts, 737-783. Oxford: Oxford University Press, 2023.

Agut-Labordère, Damien. “Royal Taxes in Persian Egypt through Demotic Sources.” In *Taxation in the Achaemenid Empire*, ed. by K. Kleber, *Classica et Orientalia*, Band 26, 247-260. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2021.

Agut-Labordère, Damien. “Beyond the Persian Tolerance Policy: Great Kings and Egyptian Gods during the Achaemenid Period.” In *Religion in the Achaemenid Persian Empire: Emerging Judaisms and*

Trends, ed. by D. Edelman, A. Fitzpatrick-McKinley and Ph. Guillaume, 319-328. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.

Bresciani, Edda. "The Persian Occupation of Egypt." In *The Cambridge History of Iran*, Vol. 2, 502-528. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Briant, Pierre. *From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire*. Translated by P. T. Daniels. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2002.

Briant, Pierre. "Une curieuse affaire à Éléphantine en 410 av. n.è.: Widranga, le sanctuaire de Khnûm et le temple de Yahweh." In *Égypte pharaonique: pouvoir, société*, ed. B. Menu (= Méditerranées: Revue de l'association Méditerranées 6/7), 115-135. Paris: L'Harmattan, 1996.

Cowley, Arthur. *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.* Oxford: Clarendon Press, 1923.

Davies, William, and Louis Finkelstein, ed. *The Cambridge History of Judaism*. Introduction; The Persian Period. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Gunkel, Hermann. "The Jâhû Temple in Elephantine." Transl. by M. Gurney, *The Expositor* 8/1 (1911): 20-39.

Jacobs, Bruno. "Kleinasiatische Lokalheiligtümer. Überlegungen zu den administrativen Rahmenbedingungen." In *Persische Reichspolitik und lokale Heiligtümer – Beiträge einer Tagung vom 24.–26. Februar 2016 in Münster*, Beihefte zur Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte 25, Herausgegeben von R. Achenbach, SS. 45-61. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019.

Kahn, Dan'el. "The Date of the Arrival of the Judeans at Elephantine and the Foundation of Their Colony". *Journal of Near Eastern Studies* 81, no. 1 (April 2022): 139-164.

Kienitz, Karl. *Die Politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende*. Berlin: Akademie Verlag, 1953.

Kraeling, Emil. *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine*. New Haven: Yale University Press, 1953.

Kratz, Reinhard. "Arameans and Judeans: Ethnography and Identity at Elephantine." In *Israel in Egypt: The Land of Egypt as Concept and*

Reality for Jewsin Antiquity and the Early Medieval Period, ed. by A. Salvesen, S. Pearce, M. Frenkel with the assistance of Daniel J. Crowther, 56-85. Leiden-Boston: Brill, 2020.

Kratz, Reinhard. "The Second Temple of Jeb and of Jerusalem." In *Judah and the Judeans in the Persian Period*, ed. by O. Lipschits, M. Oeming, 247-264. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2006.

Krebsbach, Jared. "Achaemenid Persian Patronage of Egyptian Cults and Religious Institutions in the 27th Dynasty: A Study of Political Acumen in the Ancient World." In *Religion in the Achaemenid Persian Empire: Emerging Judaisms and Trends*, ed. by D. Edelman, A. Fitzpatrick-McKinley and Ph. Guillaume, 329-348. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.

Kuhr, Amélie. "The Problem of Achaemenid 'Religious Policy.'" In *Die Welt der Götterbilder*, Herausgegeben von B. Groneberg und H. Spieckermann unter Mitarbeit von F. Weiershäuser, Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 376, 117-142. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2007.

Lipschits, Oded. "Achaemenid Imperial Policy, Settlement Processes in Palestine, and the Status of Jerusalem in the Middle of the Fifth Century B.C.E." In *Judah and the Judeans in the Persian Period*, ed. by O. Lipschits, M. Oeming, 19-52. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2006.

Olmstead, Albert. *History of the Persian Empire*. Chicago: The University of Chicago Press, 1960.

Porten, Bezalel. *The Elephantine Papyri in English: Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change*. Idocumenta et Monumenta Orientis Antiqui (DMOA) XXII. Leiden-New York-Köln: Ej. Brill, 1996.

Siljanen, Esko. *Judeans of Egypt in the Persian Period (539-332 BCE) in Light of the Aramaic Documents*. Academic Dissertation. Helsinki: University of Helsinki, 2017.